Revisiting the Roles of Architecture, Function, and Meaning in Shaping and Sustaining Resistance Discourse in Urban Spaces

Marziyeh SHAHROUDI-KOLOUR[1]

Assistant Professor, Department of Architecture, Apadana Institute of Higher Education, Shiraz, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study aims to critically examine the role of urban space in shaping and sustaining resistance discourse from an architectural perspective, with particular emphasis on Iran and the broader Islamic world. Beyond their physical form, urban spaces function as dynamic arenas for social, political, and cultural interaction and play a pivotal role in the formation and continuity of resistance discourse. Although previous studies have explored the political, cultural, and social dimensions of this discourse, the specific contribution of physical and architectural features has received comparatively limited attention. Accordingly, this study addresses the following central question: How are the physical and spatial features of urban environments mobilized to articulate and reinforce the objectives of resistance? In this study, resistance is understood not merely in terms of protest actions, but also in the broader geopolitical context of the Axis of Resistance and its opposition to domination and colonialism. The study situates this inquiry within the cultural and historical contexts of Iran and the broader Islamic world, regions characterized by a long history of resistance to external and internal forms of domination.

Materials and Methods

The paper adopts a qualitative approach and employs critical discourse analysis (CDA) to investigate the role of urban space in resistance discourse. CDA was selected for its capacity to examine the complex relationships among space, power, and meaning in urban contexts. Three cases were selected through purposive sampling: Azadi Square in Tehran, Tahrir Square in Cairo, and the southern suburbs of Beirut. Data were collected through document analysis, visual content analysis, and field observation. Field observations were conducted only at Azadi Square, as access to the sites in Cairo and Beirut for direct observation was not possible; consequently, the analyses of these two cases relied on documentary and visual data. The analytical procedure followed Fairclough's three-dimensional model and comprised six steps: compiling the data for each case; describing the physical and symbolic characteristics of each urban setting; coding the data into three thematic categories (appropriation, representation, and symbolization) through thematic analysis; interpreting how social and political actors produce and reinterpret spatial meanings; explaining the findings in relation to power relations and ideology; and conducting a comparative analysis across the three cases.

Results and Discussion

The findings demonstrate that urban spaces, through their physical and spatial characteristics, play a significant role in facilitating and reinforcing resistance-related agency. Urban design features, including scale, accessibility, and physical symbols, can facilitate the organization of social and political action. At Azadi Square, the expansive circular layout and central tower provide a setting for mass gatherings and official commemorative events. At Tahrir Square, multiple access routes and the absence of a dominant central monument facilitated spontaneous and prolonged occupation. In Beirut's southern suburbs,

1. **Corresponding author**, +989171107145 M.shahroudi.k@gmail.com https://orcid.org/0000-0003-4071-0851

the dense urban fabric, narrow alleyways, mosques, and murals contribute to local mobilization and collective commemoration. Physical and symbolic features of the built environment serve as focal points for the representation of collective identities associated with resistance. Through appropriation and reinterpretation by social and political actors, these features acquire new meanings aligned with the objectives of resistance.

Furthermore, processes of appropriation, representation, and symbolization enable urban spaces to function as vehicles for communicating resistance-related messages. Murals, slogans, and other forms of visual representation contribute to transforming the urban environment into a medium for the articulation and circulation of resistance discourse. The three cases exhibit distinct modes of mobilization: predominantly formal in Tehran, spontaneous in Cairo, and a combination of formal and spontaneous forms in Beirut. These findings resonate with Lefebvre's concept of representational spaces, Foucault's notion of heterotopia, and Harvey's formulation of the right to the city.

Conclusion

This study demonstrates that architecture and urban space, beyond their physical and functional roles, can serve as political and cultural instruments through which resistance discourse is articulated, represented, and sustained. Urban design features, including scale, accessibility, and physical symbols, not only facilitate collective action but also contribute to the representation and continuity of meanings associated with resistance. These findings underscore the importance of incorporating the political and discursive dimensions of space into urban design theory and practice. Architects and urban designers should recognize that urban spaces are not merely settings for everyday activities; they can also serve as media through which social and political discourses are expressed, negotiated, and reinforced. This perspective is particularly relevant to Iran and the broader Islamic world, where resistance has a significant cultural and historical presence. Future research could extend this comparative framework to other urban contexts associated with the Axis of Resistance and investigate the role of digital media in shaping and circulating resistance discourse.

Keywords

Axis of Resistance, spatial appropriation, symbolization, collective memory.

بازخوانی نقش معماری، کارکرد و معنا در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت در فضاهای شهری

مرضیه شاهرودی‌کلور[1]

استادیار، گروه معماری، موسسه آموزش عالی آپادانا، شیراز، ایران.

چکیده

فضـای شـهری، فراتـر از بسـتری کالبـدی، عرصـه‌ای پویـا بـرای تعامـلات اجتماعـی، سیاسـی و فرهنگـی اسـت کـه در شـکل‌گیری و تـداوم گفتمـان مقاومـت نقـش کلیـدی ایفـا می‌کنـد. بـا وجـود پژوهش‌هـای فـراوان دربـارۀ ابعـاد سیاسـی و اجتماعـی ایـن گفتمـان، نقـش مؤلفه‌هـای کالبـدی و معمـاری در آن کمتـر تحلیـل شـده اسـت. ایـن پژوهـش بـا هـدف تحلیـل انتقـادی نقـش فضای شـهری در پیشـبرد گفتمـان مقاومـت از منظـر معمـاری، به‌ویـژه در سـرزمین‌های اسـلامی و ایـران، انجـام شـده اسـت. پرسـش اصلـی پژوهـش ایـن اسـت کـه چگونـه مؤلفه‌هـای کالبـدی و فضایـی شـهر بـه ابـزاری بـرای بیـان و تقویـت اهـداف مقاومـت تبدیـل می‌شـوند؟ مقاومـت در اینجـا نه‌تنهـا بـه کنش‌هـای اعتراضـی، بلکـه بـه مفهـوم گسـترده‌تر محـور مقاومـت در برابـر سـلطه و اسـتعمار اشـاره دارد. پژوهـش کیفـی اسـت و تحلیـل گفتمـان انتقـادی را در سـه سـطح توصیـف، تفسـیر و تبییـن، همـراه بـا تحلیـل مضمـون و مطالعـۀ مـوردی سـه نمونـه بـه کار می‌گیـرد: میـدان آزادی تهـران، میـدان تحریـر قاهـره و جنـوب بیـروت. داده‌هـا از اسـناد، محتـوای بصـری و مشـاهدۀ میدانـی گـردآوری شـد. یافته‌هـا نشـان می‌دهنـد کـه عناصـر طراحـی شـهری ماننـد مقیـاس، دسترسـی‌ها و نمادهـای کالبـدی، سـازماندهی کنشـگری را تسـهیل می‌کننـد و کنشـگران ازطریـق تصـرف، بازنمایـی و نمادسـازی بـه آن‌هـا معانـی تـازه می‌بخشـند. نمونه‌هـا در نـوع کنشـگری بـا هـم تفـاوت دارنـد: رسـمی در ایـران، خودجـوش در قاهـره و ترکیبـی در بیـروت. نـوآوری پژوهـش، تلفیـق سـه سـطح تحلیـل گفتمـان انتقـادی بـا ابعـاد کالبـدی، کارکـردی و معنایـی فضـا در بسـتر محـور مقاومـت اسـت. نتایـج بـر لـزوم توجـه بـه نقـش سیاسـی فضـا در طراحـی شـهری تأکیـد دارنـد.

واژگان کلیدی

محور مقاومت، تصرف فضا، نمادسازی، حافظۀ جمعی.

۱. **نویسنده مسئول؛** ۰۹۱۷۱۱۰۷۱۴ M.shahroudi.k@gmail.com https://orcid.org/0000-0003-4071-0851

مقدمه

فضاهـای شـهری به‌عنـوان بسـتری بـرای تعامـلات اجتماعـی، سیاسـی و فرهنگـی، نقشـی کلیـدی در شـکل‌گیری و تـداوم گفتمان‌هـای اجتماعـی ایفـا می‌کننـد. در ایـن میـان، گفتمـان مقاومـت، به‌عنـوان یکـی از اشـکال کنـش جمعـی کـه در برابـر سـاختارهای قـدرت و سـلطه شـکل می‌گیـرد (صادقـی، ۱۴۰۳)، به‌طـور خـاص تحـت تأثیـر طراحـی و سـازماندهی فضاهای شـهری قـرار دارد. ایـن فضاهـا نه‌تنهـا مکانـی بـرای زندگـی روزمـره، بلکـه عرصـه‌ای بـرای نمایـش کنش‌هـای سیاسـی، فرهنگـی و اجتماعـی بـه شـمار می‌رونـد کـه قادرنـد هویت‌هـای جمعـی را بازتعریـف کـرده و سـاختارهای قـدرت را بـه چالـش بکشـند.

فضاهـای شـهری، به‌تعبیـر لوفـور (Lefebvre, 1991)، نه‌تنهـا محصـول برنامه‌ریـزی و طراحـی از بـالا بـه پاییـن هسـتند، بلکـه کنشـگران اجتماعی نیـز آن‌هـا را از پاییـن بـه بـالا بازتولیـد و بازتعریـف می‌کننـد. ایـن پویایـی در سـرزمین‌های اسـلامی، جایـی که فضاهـای شـهری از ریشـه‌های مذهبی و ملـی تغذیـه می‌کننـد، عمـق و پیچیدگـی بیشـتری دارد. بـرای مثـال، میدان‌هـای شـهری در ایـران، ماننـد میـدان آزادی، نه‌تنهـا به‌عنـوان فضاهـای عمومـی بـرای تجمعـات عمـل کرده‌انـد، بلکـه بـه نمادهایـی از هویـت ملـی و مقاومـت در برابـر سـلطه تبدیـل شـده‌اند. ایـن تبدیـل، نتیجـۀ تعامـل پیچیـده میـان طراحـی کالبـدی فضـا و کنش‌هـای اجتماعـی اسـت کـه ازطریـق تصـرف، نمادسـازی و بازنمایـی رخ می‌دهـد (Shapiro, 2019).

گفتمـان به‌مثابـه یـک مبـارزه و درگیـری بیانـی و کلامـی اسـت (احمدی‌پـور و سـرباز کل‌تپـه، ۱۴۰۱). ازطریـق گفتمان‌هـا می‌تـوان روابـط قـدرت را درک کـرد و فهمیـد کـه چگونه سـاختارها و عملکردهـای اجتماعـی را شـکل می‌دهنـد و از آن‌هـا شـکل می‌گیرنـد. گفتمـان مقاومـت از آموزه‌هـای دینـی و انقلابـی الهـام گرفتـه اسـت (حسـینی و همـکاران، ۱۴۰۲؛ احمـدی کچایـی، ۱۴۰۳؛ صادقـی، ۱۴۰۳). ایـن گفتمـان به‌عنـوان بدیلـی بـرای گفتمـان هژمونیـک سـلطه شـکل گرفتـه و توانسـته اسـت خـود را از حاشـیه بـه متـن تحـولات برسـاند (قلنـدری و محسـنی، ۱۴۰۲؛ باقـری دولت‌آبـادی، راوش و محمـودی رجـا، ۱۳۹۷). ایـن گفتمـان یـک پدیـدۀ چندوجهـی اسـت کـه در عرصه‌هـای مختلـف از جملـه تصویرسـازی رسـانه‌ای (حاجی‌صادقـی، ۱۳۹۴؛ شمسـایی‌نیا، ۱۴۰۲) و تبیین‌هـای بین‌المللـی ماننـد بیانیـۀ گام دوم انقـلاب (لک‌زایـی، ۱۳۹۹) نمـود پیـدا کـرده اسـت.

بـا وجـود پژوهش‌هایـی کـه شـکل‌گیری و تـداوم گفتمـان مقاومـت را در فضـای شـهری از منظـر جغرافیـای سیاسـی (احمدی‌پـور و سـرباز کل‌تپـه، ۱۴۰۱) و در ابعـاد سیاسـی، فرهنگـی و اجتماعـی (حسـینی و همـکاران، ۱۴۰۲؛ قلندری و محسـنی، ۱۴۰۲؛ احمـدی کچایـی، ۱۴۰۳؛ صادقـی، ۱۴۰۳؛ لک‌زایـی، ۱۳۹۹) بررسـی کرده‌انـد، نقـش مسـتقیم عناصـر کالبـدی و فضایـی معماری در ایـن رونـد کمتـر به‌صـورت انتقـادی و عمیـق تحلیـل شـده اسـت. پژوهش‌هـای موجـود عمدتـاً بـر جنبه‌هـای گفتمانـی، هویتـی و سیاسـی تمرکـز دارنـد (زارعـان، ۱۳۹۵) و تعامـل دقیـق میان شـکل و محتـوای فضاهـای شـهری و پویایی‌هـای گفتمان مقاومـت در بسـتر معمـاری بـه تفصیـل بررسـی نشـده اسـت. مفهـوم گفتمـان مقاومـت در ایـن پژوهـش، فراتـر از جنبش‌هـای عمومـی تعریـف می‌شـود و شـامل لایه‌هـای متعـدد سیاسـی، فرهنگـی، اجتماعـی و حتـی نظامـی اسـت. در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی، مقاومـت اغلـب بـا مفاهیمـی چـون جهاد، مبـارزه بـا ظلم و اسـتعمار، حفـظ هویـت اسـلامی و ملـی و در دهه‌هـای اخیـر، بـا مفهـوم محـور مقاومـت پیونـد خـورده اسـت (Parsapajouh, 2019). فضاهای شـهری در ایـن بسـتر، نه‌تنهـا محـل وقـوع رخدادهـا، بلکه مکان‌هایـی بـرای یادبـود شـهدا، برگـزاری مراسـم مذهبی-سیاسـی و بازنمایـی نمادیـن ایدئولـوژی مقاومـت هسـتند.

گفتمان‌سـازی مقاومـت، موجـب برانگیختگـی اذهـان، اثرگـذاری در افـکار و بسـیج آن‌هـا بـرای کنشـگری در امـر مقاومـت اسـت (سـلیمانی

و وفـا، ۱۳۹۸). نتایـج ایـن پژوهـش می‌توانـد پیامدهـای مهمـی بـرای طراحـی شـهری آینـده در ایـن مناطـق داشـته باشـد، به‌گونـه‌ای کـه فضاهـا نه‌تنهـا پاسـخگوی نیازهـای کالبـدی، بلکـه تقویت‌کننـده ظرفیت‌هـای سیاسـی و فرهنگـی مقاومـت باشـند.

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

- مؤلفه‌هـای معمـاری و فضایـی چگونـه در شـکل‌گیری و پیشـبرد گفتمـان مقاومـت در فضـای شـهری سـرزمین‌های اسـلامی مشـارکت دارنـد؟
- کنشـگران و نهادهـای مرتبـط بـا مقاومـت چگونه بـا تصـرف، بازتفسـیر و بازنمایـی فضاهای شـهری، بـه ایـن فضاهـا معنـای مقاومتـی می‌بخشـند؟

پیشینهٔ تحقیق

مطالعـات مرتبـط بـا ارتبـاط فضـا، معمـاری و کنش‌هـای اجتماعی-سیاسـی غنـای قابل‌توجهـی دارد، امـا پژوهش‌هایـی کـه به‌طـور خـاص بـر نقـش معمـاری در شـکل‌گیری و تـداوم گفتمـان مقاومـت در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی و ایـران تمرکـز کننـد، محدودتـر هسـتند.

هانـری لوفـور (Lefebvre, 1991) در کتـاب «تولیـد فضـا» بـا تمایـز میـان فضـای درک‌شـده، بازنمایی‌شـده و بازنمایشـی، چارچوبـی نظـری بـرای درک پویایی‌هـای فضـا ارائـه کـرد. او نشـان داد کـه فضـا نه‌تنهـا محصـول روابـط اجتماعـی اسـت، بلکـه خود بـه عنصـری فعـال در ایـن روابط تبدیـل می‌شـود. میشـل فوکـو (Foucault, 1986) نیـز بـا مفهـوم هتروتوپیاهـا[1] و تحلیل روابـط قدرت در معمـاری، ماننـد پان‌اپتیکـون[2]، فضاهایـی را معرفـی کـرد کـه امـکان کنش‌هـای بدیـل را فراهـم می‌آورنـد. دیویـد هـاروی (Harvey, 2012) نیـز بـا مفهـوم حـق بـه شـهر، ارتبـاط تولیـد فضـا بـا نظـام سـرمایه‌داری و نابرابری‌هـا را بررسـی کـرد و چارچوبـی بـرای تحلیـل مبـارزات شـهری ارائـه داد. ایـن نظریه‌هـا، مبنـای کلـی درک رابطـهٔ فضـا و مقاومـت را تشـکیل می‌دهنـد، امـا کمتـر بـه بسـترهای خـاص فرهنگی-سیاسـی، ماننـد سـرزمین‌های اسـلامی، پرداخته‌انـد.

پژوهش‌هـای متعـددی بـه نقـش فضـای شـهری در جنبش‌هـای اجتماعـی پرداخته‌انـد. تـارو و مـک‌آدام (Tarrow & McAdam, 2005) بـر سـازماندهی جنبش‌هـا در فضاهـای شـهری تمرکـز کرده‌انـد. مطالعـه‌ای دیگـر بـا عنـوان «شـهرها و جنبش‌هـای اجتماعـی: فراتـر از حـق بـه شـهر» بـر اهمیـت فضـا در کنشـگری اجتماعـی تأکیـد دارد (Uitermark, Nicholls & Loopmans, 2012). بـا ایـن حـال، ایـن مطالعـات عمدتـاً بـر ابعـاد جامعه‌شـناختی و سیاسـی متمرکـز بـوده و کمتـر بـه نقـش مسـتقیم مؤلفه‌هـای کالبـدی و معمـاری در فرایندهـای مقاومتـی پرداخته‌انـد.

برخـی پژوهش‌هـا به‌طـور خـاص رابطـه شـهر، معمـاری و مقاومـت را در بافت‌هـای جهانـی بررسـی کرده‌انـد. آلوایـل (Allweil, 2023) در مطالعـه‌ای، اردوگاه‌هـا را به‌عنـوان مصنوعـات طراحی‌شـده‌ای بررسـی کـرد کـه به‌عنـوان فضـا، هـم ابـزار قـدرت و هـم بسـتر مقاومـت هسـتند. ایـن مطالعـات، رویکردهـای تحلیلـی قـوی ارائـه می‌دهنـد کـه می‌تواننـد در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی نیـز بـه‌کار رونـد، امـا به‌طـور خـاص بـه محـور مقاومـت و ویژگی‌هـای فرهنگی-تاریخـی ایـن منطقـه نپرداخته‌انـد.

در ایـران، برخـی پژوهش‌هـا بـه نقـش نمادگرایـی و حافظـه در فضاهـای شـهری پرداخته‌انـد. حسـینی و شـقاقی (Hosseini & Shaghaghi, 2013) بـه بررسـی نمادگرایـی در معمـاری ایـران و تأثیـر آن بـر فضاهـای عمومـی پرداخته‌انـد. آن‌هـا نشـان داده‌انـد کـه نشـانه‌ها و نمادهـای فرهنگـی و کالبـدی در شـکل‌گیری هویـت و ارزش مکانـی فضاهـای معمـاری ایـران نقـش مهمـی دارنـد. مطالعـهٔ گلـرخ (Golrokh, 2021)، بـه تحلیـل فضاهایـی ماننـد خیابـان هفـده شـهریور تهـران و میـدان امـام علـی (ع) اصفهـان می‌پـردازد و نشـان می‌دهـد کـه چگونـه ارزش‌هـای طراحی‌شـده، ازطریـق کنش‌هـای روزمـره کاربـران بازتعریـف می‌شـوند. شـالچی، شـجاعی و فرهنگـی (۱۳۹۵) نیـز بـه تجربـهٔ بیگانگـی در فضاهـای شـهری تهران پرداخته‌اند. همچنیـن، پارسـاپژوه (Parsapajouh,

2019) دیوارنگاری‌های شهدا در تهران را به‌عنوان ابزاری برای بازنمایی گفتمان مقاومت تحلیل کرده است. احمدی‌پور و سرباز کل‌تپه (۱۴۰۱) با رویکردی توصیفی-تحلیلی نشان داده‌اند که دفاع شهروندان از تولید فضا و تقویت احساسات عاطفی جمعی در گفتمان‌سازی مقاومت مؤثر است و مکان‌های عمومی و نمادین شهر می‌توانند بستر شکل‌گیری روایت‌های مشترک و حافظهٔ جمعی شوند. این مطالعات، اهمیت نمادها و حافظه را در فضاهای ایرانی نشان می‌دهند، اما کمتر به نقش ساختارهای کالبدی و معماری در تسهیل یا ممانعت از کنش‌های مقاومتی پرداخته‌اند. با وجود غنای ادبیات در حوزه‌های فوق، همچنان شکافی اساسی در تحلیل جامع و انتقادی نقش مستقیم مؤلفه‌های کالبدی و معماری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت، به‌ویژه در بستر محور مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران، وجود دارد. مطالعات موجود یا بیش‌ازحد کلی هستند و به ویژگی‌های خاص این منطقه نمی‌پردازند، یا بر جنبه‌های نمادین و اجتماعی تمرکز دارند و نقش ساختارهای فیزیکی-معماری را کمتر بررسی کرده‌اند. این پژوهش با رویکردی بین‌رشته‌ای و تمرکز بر مؤلفه‌های کالبدی و معماری در بستر سرزمین‌های اسلامی، تلاش می‌کند این شکاف را پر کند.

چارچوب نظری

برای تحلیل نقش فضای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران، نیاز به چارچوبی نظری است که پیچیدگی‌های ارتباط میان فضا، معماری، کنش‌های اجتماعی را در بستر فرهنگی-سیاسی این منطقه پوشش دهد. این پژوهش بر سه محور نظری کلیدی استوار است: ۱) نظریه‌های تولید فضا، ۲) مفهوم گفتمان مقاومت با تأکید بر محور مقاومت و ۳) ارتباط معماری شهری و گفتمان مقاومت. این مبانی نظری، همراه با چارچوب تحلیلی، به‌عنوان پایه‌ای برای بررسی نقش فضاهای شهری در تقویت گفتمان مقاومت عمل می‌کنند.

نظریه‌های تولید فضا

نظریه‌های تولید فضا چارچوبی اساسی برای درک پویایی‌های فضاهای شهری و نقش آن‌ها در کنش‌های اجتماعی و سیاسی فراهم می‌کنند. این محور نظری بر این فرض استوار است که فضا نه‌تنها یک کالبد فیزیکی، بلکه محصولی اجتماعی و پویاست که ازطریق تعاملات انسانی شکل می‌گیرد و بازتعریف می‌شود.

هانری لوفور و سه‌گانهٔ فضا

هانری لوفور (Lefebvre, 1991) در کتاب «تولید فضا»، فضا را به‌عنوان محصولی اجتماعی معرفی می‌کند که از سه بعد مرتبط تشکیل شده است:

- فضای درک‌شده[3]: این بعد به جنبه‌های فیزیکی و کالبدی فضا، مانند ساختار، مقیاس، دسترسی‌ها و کاربری‌های روزمره اشاره دارد. در بستر سرزمین‌های اسلامی، این فضاها شامل میدان‌ها، خیابان‌ها و بناهای عمومی مانند مساجد یا میادین تاریخی هستند که به‌عنوان بسترهای فیزیکی برای کنش‌های مقاومتی عمل می‌کنند.
- فضای بازنمایی‌شده[4]: این بعد به فضاهایی اشاره دارد که برنامه‌ریزان، معماران و نهادهای قدرت طراحی می‌کنند. این فضاها در نقشه‌ها، طرح‌های شهری و قوانین رسمی تجلی می‌یابند و اغلب بازتاب‌دهنده ایدئولوژی‌های مسلط هستند. در ایران، نمونه‌هایی از این فضاها شامل طرح‌های شهری مدرن یا برنامه‌های بازسازی است.
- فضاهای بازنمایشی[5]: این بعد، فضایی زیسته و سرشار از نمادها، خاطرات و معناست که کاربران و کنشگران اجتماعی تولید می‌کنند. این فضاها کلیدی برای درک گفتمان مقاومت هستند، زیرا ازطریق کنش‌های جمعی، مانند راهپیمایی، دیوارنگاری‌ها یا مراسم مذهبی-سیاسی، معانی جدیدی می‌یابند. در

سـرزمین‌های اسـلامی، فضاهـای بازنمایشـی اغلـب بـا مفاهیـم مذهبـی، تاریخـی و انقلابـی، ماننـد یادبـود شـهدا یـا نمادهـای محـور مقاومـت، گـره خورده‌انـد (Sumartojo, 2012). می‌تـوان انتظـار داشـت کـه گفتمـان مقاومـت اغلـب بـا بازآفرینـی ایـن فضاهـای بازنمایشـی شـکل بگیـرد و فضاهـای بازنمایی‌شـده را بـه چالـش بکشـد.

ادوارد سوجا و فضای سوم

ادوارد سـوجا (Soja, 1996) بـا الهـام از لوفـور، مفهـوم فضـای سـوم را معرفـی می‌کنـد کـه ترکیبـی دیالکتیکـی از فضاهـای درک‌شـده و بازنمایی‌شـده اسـت. ایـن فضـا جایـی بـرای تقابـل، خلاقیـت و امکان‌هـای جدیـد اسـت. در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی، فضـای سـوم می‌توانـد به‌عنـوان بسـتری بـرای تلاقـی گفتمان‌هـای مقاومـت بـا هویت‌هـای مذهبـی و ملـی عمـل کنـد، جایـی کـه کنشـگران ازطریـق بازتعریـف فضاهـا، معانـی مقاومتـی خلـق می‌کننـد. بـرای مثـال، میـدان آزادی تهـران به‌عنـوان یـک فضـای سـوم، هـم یـک مـکان کالبدی اسـت و هـم بسـتری بـرای بازنمایـی هویـت انقلابـی و ملی.

دیوید هاروی و حق به شهر

دیویـد هـاروی (Harvey, 2012) بـا توسـعهٔ مفهوم حـق به شـهر لوفـور، بـر نقـش فضاهـای شـهری در تولیـد نابرابری‌هـای اجتماعـی و اقتصـادی در بسـتر نظـام سـرمایه‌داری تأکیـد می‌کنـد. او معتقـد اسـت کـه مبـارزات شـهری اغلـب حـول حـق شـهروندان بـرای مشـارکت در تولیـد و بازتولید فضاهای شـهری شـکل می‌گیرنـد. در سـرزمین‌های اسـلامی، ایـن مفهـوم می‌توانـد بـه معنـای مقاومـت در برابـر طرح‌هـای شـهری کـه هویـت و ارزش‌هـای محلـی را نادیـده می‌گیرنـد، تعبیـر شـود.

گفتمان مقاومت و محور مقاومت در بستر شهری

گفتمـان مقاومـت در ایـن پژوهـش به‌عنـوان مجموعـه‌ای از ایده‌هـا، باورهـا، کنش‌هـا و بازنمایی‌هایـی تعریـف می‌شـود کـه در برابـر قدرت‌هـای سـلطه‌گر قـد علـم می‌کننـد. در سـرزمین‌های اسـلامی و به‌ویـژه ایـران، ایـن گفتمـان بـا مفهـوم محـور مقاومـت پیونـد نزدیکـی دارد.

تعریف گفتمان مقاومت

از منظـر فوکـو (Foucault, 1972)، گفتمـان مجموعـه‌ای از قواعـد، دانـش و شـیوه‌هایی اسـت کـه سـوژه‌ها و واقعیت‌هـا را شـکل می‌دهنـد. گفتمـان در تعریـف دیگـری بـه معنـای فراگیر شـدن یـک مفهـوم یـا معرفـت در یک جامعـه در یـک برههٔ زمانـی خـاص اسـت (سـلیمانی و وفـا، ۱۳۹۸). مقاومـت، در معنـای لغـوی، بـه معنـای ایسـتادگی و پایـداری اسـت و فراتـر از یـک درگیـری نظامـی، شـامل هـر نـوع ایسـتادگی در برابـر عواملـی اسـت کـه تعـادل را بـر هـم می‌زننـد. ایـن مفهـوم، در تعریـف اصطلاحـی برخـلاف انفعـال و انـزوا، نمـاد پویایـی و اقدامـی رو بـه جلوسـت. در قـرآن کریـم نیـز مقاومـت به‌عنـوان یـک فرهنـگ معرفـی شـده و بـرای تبییـن آن از واژه‌هایـی ماننـد صبر، اسـتقامت و ثبـات قـدم اسـتفاده شـده اسـت (لک‌زایـی، ۱۳۹۹؛ صادقـی، ۱۴۰۳).

گفتمان‌سـازی مقاومـت بـه مجموعـهٔ باورهایـی اشـاره دارد کـه منجـر بـه پایـداری و ایسـتادگی در برابـر دشـمن می‌شـود و بـا تغییـر نگرش‌هـا، زمینـهٔ عمـل اجتماعـی، بن‌بست‌شـکنی و پیشـتازی را فراهـم می‌کنـد (سـلیمانی و وفـا، ۱۳۹۸). گفتمـان مقاومـت در ایـن پژوهـش شـامل کنش‌هـای سـازمان‌یافته و خودجـوش، آشـکار و پنهـان اسـت کـه در برابـر سـاختارهای قـدرت عمـل می‌کننـد. ایـن گفتمـان در فضاهای شـهری ازطریـق فرایندهای تصـرف، بازنمایـی و نمادسـازی تجلـی می‌یابـد.

محور مقاومت در سرزمین‌های اسلامی

در بسـتر سـرزمین‌های اسـلامی، مفهـوم مقاومـت فراتـر از کنش‌هـای اجتماعـی، شـامل مبـارزه بـا نفـوذ خارجـی، صهیونیسـم و امپریالیسـم اسـت. محـور مقاومـت به‌عنـوان یـک گفتمـان سیاسـی-جغرافیایـی، ائتلافـی از نیروهـا و دولت‌هـا را در بـر می‌گیـرد کـه در برابـر سـلطه قدرت‌هـای غربـی و منطقـه‌ای ایسـتادگی می‌کننـد (قلندری و محسـنی، ۱۴۰۲). ایـن گفتمـان لایه‌هـای تاریخـی، مذهبـی (به‌ویـژه شـیعی) و ملی‌گرایانـه را در خـود جـای

داده و در فضاهای شهری ازطریق موارد زیر نمود می‌یابد:
- یادبودسازی و شهادت: نصب تندیس‌ها، دیوارنگاری‌های حماسی و برگزاری مراسم یادبود شهدا که به بازنمایی هویت مقاومتی کمک می‌کنند (Parsapajouh, 2019).
- بازنمایی هویت مذهبی - سیاسی: استفاده از نمادهای مذهبی و انقلابی در معماری و فضاهای عمومی، مانند بناهای یادمانی یا مساجد (Hosseini & Shaghaghi, 2013).
- بسیج عمومی: سازماندهی راهپیمایی‌ها و تجمعات در مناسبت‌های خاص، مانند روز قدس یا مراسم عاشورا.
-مبارزهٔ فرهنگی: تلاش برای حفظ و ترویج فرهنگ اسلامی و ملی در برابر نفوذ فرهنگی غرب.

مفهوم فضای مقاومت

بنابراین، فضای مقاومت به فضاهای شهری‌ای اشاره دارد که ازطریق کنش‌های جمعی از یک کالبد صرف به بستری با معنای سیاسی و اجتماعی تبدیل می‌شوند (Shapiro, 2019). این تبدیل ازطریق فرایندهای زیر رخ می‌دهد:
- تصرف[7]: کنشگران مقاومت فضاهای عمومی را برای تجمعات، اعتراضات یا مراسم بازتعریف می‌کنند.
- بازنمایی[8]: ازطریق دیوارنگاری‌ها، شعارها و نمادها، فضاها معنای مقاومتی می‌یابند.
- نمادسازی[9]: فضاها به نمادهایی از هویت جمعی و مبارزه تبدیل می‌شوند، مانند میدان آزادی تهران که به نمادی از انقلاب اسلامی تبدیل شده است.

تفاوت مکان[10] و فضا[11] در این بستر اهمیت دارد. مکان، به فضایی با معنا و هویت خاص اشاره دارد که ازطریق تجربهٔ زیسته شکل می‌گیرد، در حالی‌که فضا مفهومی عام‌تر و کالبدی است. فضاهای مقاومت، مکان‌هایی هستند که ازطریق کنش‌های مقاومتی به مکان‌هایی با هویت سیاسی و فرهنگی تبدیل می‌شوند.

چارچوب تحلیلی پژوهش: ارتباط معماری و گفتمان مقاومت

با مرور مطالب پیشین دریافت می‌شود که فرهنگ و گفتمان‌های غالب یک جامعه، به‌صورت مستقیم بر فضای شهری و تمامی پدیده‌های آن اثر می‌گذارند. فضای یک شهر و آنچه در آن جریان دارد، صرفاً حاصل تصمیم‌گیری‌های مهندسی یا معماری نیست، بلکه نتیجهٔ تعامل گفتمان‌های گوناگونی است که با قدرت‌های متفاوت، بر طراحی و کاربری آن تأثیر گذاشته‌اند. این گفتمان‌ها، نه تنها به‌صورت مفاهیم انتزاعی مثل اندیشه‌ها، باورها، نمادها و تعصبات وجود دارند، بلکه به‌صورت عینی و فیزیکی در ساختمان‌ها، خیابان‌ها، کاربری‌های شهری و حتی نحوهٔ استفاده مردم از فضا نمود پیدا می‌کنند (احمدی‌پور و سرباز کل‌تپه، ۱۴۰۱). چارچوب تحلیلی این پژوهش بر اساس تلفیق مفاهیم لوفور، فوکو، هاروی و سوجا و با تأکید بر بستر سرزمین‌های اسلامی و ایران، طراحی شده است. این چارچوب بر تحلیل انتقادی تعامل میان سه بعد تمرکز دارد:

بعد کالبدی (معماری)

بررسی ویژگی‌های کالبدی و معمارانهٔ فضاها (مانند مقیاس، دسترسی‌ها، عناصر نمادین) ظرفیت‌های خاصی برای کنش‌های مقاومتی فراهم می‌کنند.
- مؤلفه‌ها: مقیاس و فرم (مانند میدان‌های وسیع یا پس‌کوچه‌ها)، دسترسی‌ها و نقاط ورودی/خروجی، عناصر نمادین (مانند برج آزادی یا مساجد)، مصالح و سطوح (مانند سنگ‌فرش یا بتن).
- نقش: فراهم آوردن بستر فیزیکی برای تجمع، حرکت و بازنمایی مقاومت.
- ارتباط نظری: فضای درک‌شدهٔ لوفور (کالبد فیزیکی) و پان‌اپتیکون فوکو (کنترل فضایی).

بعد کارکردی (کنشگری و بسیج)

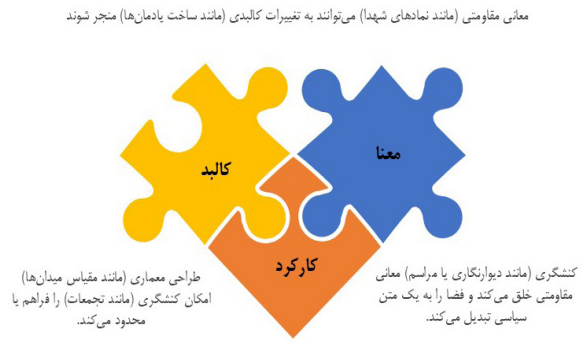
تحلیل این‌که کنشگران و نهادهای مقاومت چگونه

فضاها را تصرف، بازتفسیر و بازنمایی می‌کنند.
- مؤلفه‌ها: تصرف و اشغال فضا (مانند راهپیمایی‌ها یا اردوگاه‌سازی)، سازماندهی تجمعات، تغییر کاربری فضا (مانند تبدیل میدان به محل سخنرانی).
- نقش: تبدیل فضاهای رسمی به فضاهای مقاومتی ازطریق کنش‌های جمعی.
- ارتباط نظری: حق به شهر هاروی (مشارکت شهروندان) و هتروتوپیاهای فوکو (فضاهای بدیل).

بعد معنایی (گفتمان مقاومت و محور مقاومت)

بررسی فرایندهای معناسازی در فضاهای بازنمایشی که ازطریق نمادسازی، دیوارنگاری‌ها و مراسم، معانی مقاومتی خلق می‌کنند.
- مؤلفه‌ها: نمادسازی (دیوارنگاری‌ها، تصاویر شهدا)، روایت‌های فضایی (حافظهٔ جمعی)، بازنمایی هویت مذهبی-سیاسی (مانند نمادهای شیعی).
- نقش: خلق معانی مقاومتی و تقویت هویت جمعی در فضاها.
- ارتباط نظری: فضاهای بازنمایشی لوفور (فضاهای زیسته) و گفتمان فوکو (تولید معنا).

این چارچوب تحلیلی (تصویر ۱)، با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی[12]، این امکان را می‌دهد تا به‌صورت نظام‌مند به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شود: چگونه مؤلفه‌های کالبدی و فضایی شهر به ابزاری برای پیشبرد گفتمان مقاومت تبدیل می‌شوند؟ و کنشگران چگونه با بازتعریف فضاها، معانی مقاومتی خلق می‌کنند؟ این چارچوب پلی بین مبانی نظری و تحلیل‌های موردی برقرار کرده و به درک عمیق‌تری از نقش فضاهای شهری در گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران یاری می‌رساند.

تصویر ۱. ارتباط نظری مؤلفه‌های پژوهش. مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۵

روش تحقیق

این پژوهش با هدف تحلیل انتقادی نقش فضای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت از منظر معماری در سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران انجام می‌شود. با توجه به ماهیت پیچیده و چندلایهٔ موضوع که به تعاملات کالبدی، اجتماعی و معنایی فضا با گفتمان مقاومت می‌پردازد، رویکرد کیفی برای دستیابی به درکی عمیق و جامع از پدیدهٔ مورد نظر انتخاب شده است. رویکردهای کمی به‌تنهایی نمی‌توانند پاسخگوی ابعاد معنایی و زمینه‌ای این پژوهش باشند، زیرا این مطالعه بر تحلیل فرایندهای نمادین، بازنمایی‌ها و تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری تمرکز دارد. پژوهش از نوع کیفی است و بر فهم عمیق روابط میان مؤلفه‌های کالبدی فضا، کنش‌های مقاومتی و بازنمایی‌های گفتمانی تأکید دارد. این رویکرد امکان بررسی لایه‌های پنهان و آشکار گفتمان مقاومت و نقش معماری در آن را فراهم می‌کند. رویکرد اصلی این پژوهش، تحلیل گفتمان انتقادی است. تحلیل گفتمان انتقادی به‌عنوان یک روش مناسب برای تحلیل چگونگی ساختاردهی و بازنمایی معانی در زبان، تصاویر و کنش‌های فضایی انتخاب شده است. این رویکرد نه‌تنها به محتوای آشکار گفتمان‌های مقاومت (مانند شعارها، دیوارنگاری‌ها و مراسم)

توجه دارد، بلکه سازوکارهای نهفته در پس این گفتمان‌ها، از جمله روابط قدرت، ایدئولوژی‌ها و بازنمایی‌های فضایی را نیز بررسی می‌کند. تحلیل گفتمان انتقادی به‌ویژه برای تحلیل چگونگی تبدیل فضاهای شهری به بسترهای مقاومت ازطریق فرایندهای معناسازی، مانند نمادسازی و تصرف فضا، مناسب است. در این پژوهش، تحلیل گفتمان انتقادی بر الگوی سه‌سطحی فرکلاف (Fairclough, 1995) استوار است که توصیف، تفسیر و تبیین را از هم تفکیک می‌کند.

برای افزایش عمق تحلیل و ارائهٔ شواهد ملموس، از مطالعهٔ موردی به‌عنوان رویکرد مکمل استفاده می‌شود. مطالعهٔ موردی امکان بررسی دقیق نمونه‌های خاص از فضاهای شهری را فراهم می‌کند که به دلیل نقش تاریخی یا معاصر خود در گفتمان مقاومت، اهمیت ویژه‌ای دارند. انتخاب موارد مطالعه بر اساس نمونه‌گیری هدفمند انجام می‌شود و معیارهایی نظیر اهمیت تاریخی، نقش در کنش‌های مقاومتی و بازنمایی گفتمان محور مقاومت در نظر گرفته می‌شوند.

جمع‌آوری داده‌ها

۱) مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای: جمع‌آوری اطلاعات از منابع مکتوب شامل کتب، مقالات علمی، گزارش‌های پژوهشی و اسناد تاریخی مرتبط با فضاهای شهری، جنبش‌های اجتماعی، انقلاب‌ها و گفتمان‌های مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران.

۲)تحلیل محتوای بصری: بررسی دقیق عناصر بصری مانند عکس‌ها، فیلم‌ها، دیوارنگاری‌ها، پوسترها و سایر نمادهای موجود در فضاهای شهری مورد مطالعه که به‌عنوان ابزار بیان مقاومت به کار رفته‌اند. این داده‌ها از آرشیوهای عمومی، خبرگزاری‌ها، شبکه‌های اجتماعی و مستندات تاریخی جمع‌آوری می‌شوند.

۳) مشاهدات میدانی: در ایران، مشاهدات دقیق از ویژگی‌های کالبدی فضاها (مانند مقیاس، دسترسی‌ها، عناصر معماری و کاربری‌های فعلی) و نشانه‌های مقاومت (مانند دیوارنگاری‌ها، یادبودها و آثار کنش‌های مقاومتی) انجام می‌شود. دربارهٔ میدان تحریر قاهره و جنوب بیروت امکان مشاهدهٔ میدانی وجود نداشت و تحلیل این دو نمونه بر داده‌های اسنادی و بصری استوار است. این مشاهدات برای درک تعاملات فضایی و معنایی در بستر واقعی ضروری هستند.

تحلیل داده‌ها

۱) تحلیل مضمون[۱۳]: این روش برای شناسایی الگوها و مضامین کلیدی در داده‌های کیفی به کار می‌رود. مضامین مورد انتظار شامل تصرف فضا، نمادسازی، حافظه جمعی، بازنمایی هویت مذهبی-سیاسی و مفاهیم مرتبط با محور مقاومت (مانند شهادت و جهاد) هستند. این تحلیل به سازماندهی داده‌های متنی و بصری کمک می‌کند.

۲) تحلیل گفتمان انتقادی: این تحلیل با الگوی سه‌سطحی فرکلاف (Fairclough, 1995) و در شش گام انجام شد. در گام نخست، داده‌های هر نمونه شامل متن‌ها، شعارها، تصاویر، دیوارنگاری‌ها و کنش‌های فضایی فهرست شدند. در گام دوم، در سطح توصیف، ویژگی‌های کالبدی و نشانه‌ای هر نمونه (مقیاس، دسترسی‌ها، عناصر نمادین، مصالح و نمادهای غالب) ثبت شد. در گام سوم، داده‌ها بر اساس سه مضمون تصرف، بازنمایی و نمادسازی کدگذاری شدند (Braun & Clarke, 2006). در گام چهارم، در سطح تفسیر، بررسی شد کنشگران چگونه این عناصر را تولید و بازتفسیر می‌کنند. در گام پنجم، در سطح تبیین، یافته‌ها با بستر

تاریخی-سیاسی و روابط قدرت و ایدئولوژی هر نمونه پیوند داده شدند. در گام ششم، نمونه‌ها با هم مقایسه شدند.

یافته‌ها

این بخش یافته‌ها را بر اساس چارچوب نظری و روش پژوهش ارائه می‌کند. ابتدا نمونه‌های موردی معرفی و در سه سطح تحلیل گفتمان انتقادی بررسی می‌شوند (جدول ۱)؛ سپس یافته‌ها بر پایهٔ ابعاد کالبدی (معماری)، کارکردی (کنشگری) و معنایی (گفتمان مقاومت و محور مقاومت) تحلیل می‌شوند.

معرفی نمونه‌های موردی

برای تحلیل عمیق‌تر، سه نمونهٔ موردی انتخاب شده‌اند: میدان آزادی تهران (ایران)، میدان تحریر قاهره (مصر) و خیابان‌ها و محله‌های جنوبی بیروت (لبنان). این نمونه‌ها به دلیل نقش نمادین و تنوع جغرافیایی و فرهنگی در گفتمان مقاومت انتخاب شده‌اند.

نمونهٔ موردی ۱: میدان آزادی تهران، ایران

میدان آزادی، با برج شاخص آزادی در مرکز خود، یکی از نمادین‌ترین فضاهای شهری ایران به شمار می‌آید (تصویر ۲). این میدان که در دوران پهلوی و با نام «شهیاد» ساخته شد، پس از انقلاب ۱۳۵۷ بازتعریف شد و به نمادی از استقلال، مقاومت ملی و هویت انقلابی بدل شد. موقعیت راهبردی آن در غرب تهران و مقیاس وسیع و دایره‌ای شکلش، بستری برای تجمعات میلیونی و برگزاری راهپیمایی‌های ملی و مراسم مذهبی-سیاسی فراهم آورده است. برج آزادی به‌عنوان شاخص‌ترین عنصر معماری میدان، علاوه بر تأکید بر فرم و وحدت فضایی، نماد قدرت و استقامت نیز تلقی می‌شود. در مناسبت‌هایی همچون ۲۲ بهمن، میدان آزادی از کارکرد شهری خود فراتر می‌رود و به صحنه‌ای برای نمایش قدرت انقلابی بدل می‌شود؛ بنرها و تصاویر شهدا آن را در پیوند با محور مقاومت قرار می‌دهند. با این همه، دولت پس از انقلاب در این میدان گفتمان مقاومت را بازنمایی کرده است و میدان همواره صحنهٔ کشمکش بر سر معنا و مالکیت فضا نیز بوده است.

تصویر ۲ . میدان آزادی تهران؛ بازنمایی کالبدی گفتمان مقاومت، از تجمعات انقلاب ۱۳۵۷ تا امروز.

(الف) تجمع مردم زیر باران؛ (ب) تجمع انقلابیون در پای برج؛ (پ) حمل تصویر امام خمینی (ره) در زیر طاق برج؛ (ت) گردهمایی مردمی پیرامون برج؛ (ث) و (ج) جشن پیروزی انقلاب؛ (چ) مراسم راهپیمایی.

ماخذ: (الف) محمد صیاد، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۹ ؛ (ب) و (پ) خبرگزاری صدا و سیما، ۱۳۹۵ ؛ (ت) محمد صیاد، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۹ ؛ (ث) خبرگزاری جماران، ۱۴۰۰ ؛ (ج) محمد مهیمنی، خبرگزاری مهر، ۱۳۹۹ ؛ (چ) مجتبی حیدری، خبرگزاری فارس، ۱۳۹۲ .

نمونهٔ موردی ۲: میدان تحریر قاهره، مصر

میدان تحریر در قلب شهر قاهره، به‌واسطهٔ نقش تعیین‌کنندهٔ خود در انقلاب ۲۰۱۱ مصر، به نمادی جهانی از مقاومت مردمی و خیزش علیه استبداد بدل شد (تصویر ۳). طراحی دایره‌ای و گسترده میدان امکان شکل‌گیری اجتماعات وسیع و ارتباط بصری میان کنشگران را فراهم می‌ساخت و در عین حال، نبود یک نماد معماری مرکزی سبب می‌شد تمرکز معنایی فضا بر حضور و بدن‌های جمعی مردم قرار گیرد. خیابان‌های متعددی که به میدان منتهی می‌شدند، ورود جمعیت را آسان کرده و به سیل عظیم معترضان امکان حضور و تداوم بخشیدند، در حالی‌که همین ویژگی، کنترل میدان را برای دولت دشوار می‌کرد. ساختمان‌های دولتی و موزهٔ مصر در اطراف میدان نیز نقشی دوگانه داشتند؛ هم به‌عنوان نقاط نظارت و سرکوب و هم به‌عنوان پناهگاه‌های موقت برای معترضان عمل می‌کردند. در جریان انقلاب، میدان تحریر برای مدتی طولانی به اشغال معترضان درآمد و به اردوگاهی سیاسی-اجتماعی بدل شد که در آن درمانگاه‌های صحرایی، فضاهای گفت‌وگو و مراکز سازماندهی مردمی شکل گرفت. دیوارنگاری‌ها و گرافیتی‌های اطراف میدان به ثبت روایت‌های انقلاب کمک کردند و میدان را به متنی بصری از مبارزه و آرمان‌خواهی مردم بدل ساختند. پس از انقلاب، دولت برای بازسازی، کنترل و بازتعریف معنای میدان تلاش کرد و این امر کشمکش مداوم قدرت حاکم و مردم بر سر مالکیت معنایی و گفتمانی میدان را نشان می‌دهد.

تصویر ۳. میدان تحریر قاهره؛ از فضای شهری روزمره تا کالبد تصرف در جریان انقلاب ۲۰۱۱ مصر.

(الف) چادرها در میدان، نمای هوایی؛ (ب) حلقه جمعیت پیرامون میدان، نمای هوایی؛ (پ) انبوه جمعیت در سالروز قیام در میدان؛ (ت) حفظ شبانه میدان؛ (ث) میدان در حالت عادی.

ماخذ: (الف) شبکه العالم، ۱۳۹۱؛ (ب) انتخاب، ۱۳۸۹؛ (پ) شبکه العالم، ۱۳۹۰؛ (ت) محمد حسام، مدرن غنا، ۱۳۹۰؛ (ث) شفقنا، ۱۳۹۹.

نمونهٔ موردی ۳: خیابان‌ها و محله‌های جنوبی بیروت

محله‌ها و خیابان‌های جنوبی بیروت، به دلیل بافت متراکم و جایگاه راهبردی‌شان در محور مقاومت، همواره از مهم‌ترین بسترهای کنش‌های مقاومتی در لبنان به شمار آمده‌اند (تصویر ۴). ساختار کالبدی این مناطق با کوچه‌های باریک و معماری فشرده، قابلیت بالایی برای مقاومت چریکی ایجاد کرده و نوعی دفاع‌پذیری ذاتی به بافت بخشیده است. حضور مساجد و حسینیه‌ها نیز به‌عنوان مراکز مذهبی-اجتماعی، نقشی محوری در بسیج و سازماندهی نیروهای مردمی ایفا می‌کنند و عملاً این فضاها را به کانون‌های شبکه‌ای مقاومت بدل می‌سازند. دیوارهای شهری در این محلات، به بستری برای دیوارنگاری‌ها، تصاویر شهدا و نمادهای محور مقاومت تبدیل شده‌اند و بدین‌ترتیب فضای روزمره را به متنی

بصـری و ایدئولوژیـک مبـدل کرده‌انـد. در بُعـد معنایـی، ایـن محـلات ازطریـق یادبودسـازی، نصـب تصاویـر شـهدا و سـاخت تندیس‌هـا، بـه موزه‌هـای زنـده‌ای از مقاومـت بـدل شـده‌اند کـه حافظـهٔ جمعـی را زنـده نـگاه می‌دارنـد. مراسـم مذهبی-سیاسـی همچـون عزاداری‌هـای محـرم و راهپیمایی‌هـای محلـی، نه‌تنهـا جنبـهٔ آیینـی دارنـد بلکـه نقـش مهمـی در بازتولیـد هویـت مقاومتـی ایفـا می‌کننـد. بـا وجـود آنکـه ایـن محـلات بارهـا هـدف حمـلات خارجـی و تروریسـتی قـرار گرفته‌انـد، فراینـد بازسـازی‌های هدفمنـد و مقاوم‌سـازی اجتماعـی و کالبـدی آن‌هـا موجـب شـده تـا هویـت مقاومتی‌شـان حفـظ و حتـی تقویـت شـود.

تصویر ۴ . ضاحیه جنوبی بیروت؛ بازنمایی نمادها، عناصر یادمانی و کالبد در فضای شهری.

(الف) تابلوی نام‌گذاری خیابان به نام شهید؛ (ب) دود ناشی از تجاوز رژیم اشغالگر بر فراز شهر؛ (پ) تصویر فرماندهان بر دیوار ساختمان؛ (ت) تصویر ماهواره‌ای از بافت شهری؛ (ث) رژه نیروهای مقاومت؛ (ج) آرایش خیابان در مراسم‌های مذهبی؛ (چ) فضای یادمانی شهدا. ماخذ: (الف) خبرگزاری فارس، ۱۴۰۳ ؛ (ب) انتخاب، ۱۴۰۳ ؛ (پ) ایرنا، ۱۳۹۱ ؛ (ت) دنیای اقتصاد، ۱۴۰۳ ؛ (ث) خبرگزاری فارس، ۱۴۰۳ ؛ (ج) ایکنا، ۱۴۰۰ ؛ (چ) ویکی شیعه، ۱۴۰۵ .

تحلیل گفتمان انتقادی نمونه‌ها در سه سطح

نتایـج کدگـذاری و تحلیـل نمونه‌هـا در سـه سـطح توصیـف، تفسـیر و تبییـن در جـدول ۱ ارائـه شـده اسـت. در سـطح توصیـف، ویژگی‌هـای کالبـدی و نشـانه‌های هـر نمونـه ثبت شـد. در سـطح تفسـیر، کنش‌هـای کنشـگران و نحـوهٔ تصـرف و بازنمایـی فضـا بررسـی شـد. در سـطح تبییـن، ایـن کنش‌هـا بـا روابـط قـدرت و ایدئولـوژی در بسـتر هـر نمونـه پیونـد خـورد. تحلیل‌هـای بخش‌هـای بعـدی بـر پایـهٔ همیـن جـدول انجـام شـده اسـت.

جدول ۱ . تحلیل گفتمان انتقادی نمونه‌های موردی در سه سطح. مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۵

سطح تحلیل	میدان آزادی تهران	میدان تحریر قاهره	جنوب بیروت
توصیف (ویژگی‌های کالبدی و نشانه‌ها)	مقیاس وسیع و دایره‌ای؛ برج آزادی در مرکز؛ کتیبه‌ها، بنرها و تصاویر شهدا	میدان دایره‌ای و گسترده؛ دسترسی‌های متعدد؛ نبود نماد معماری مرکزی؛ گرافیتی‌ها و دیوارنگاری‌ها	بافت متراکم با کوچه‌های باریک؛ مساجد و حسینیه‌ها؛ دیوارنگاری‌ها و تصاویر شهدا
تفسیر (کنشگران و کنش‌ها)	راهپیمایی‌ها و مراسم ملی-مذهبی (مانند ۲۲ بهمن)؛ بازتفسیر «شهید» به نماد انقلاب	اشغال طولانی‌مدت، اردوگاه‌سازی، درمانگاه‌های صحرایی و فضاهای گفت‌وگو؛ ثبت روایت‌ها با گرافیتی	بسیج مردمی محلی، عزاداری محرم، یادبودسازی شهدا
تبیین (قدرت و ایدئولوژی)	بازنمایی رسمی گفتمان مقاومت پس از انقلاب و کشمکش بر سر معنا و مالکیت فضا	مقاومت در برابر استبداد و تلاش دولت برای کنترل و بازتعریف معنای میدان	گفتمان محور مقاومت و هویت شیعی-ملی؛ حفظ هویت مقاومتی با بازسازی پس از حملات
مضمون غالب (تحلیل مضمون)	نمادسازی و بازنمایی	تصرف	بازنمایی و نمادسازی در بستر زندگی روزمره

مؤلفه‌های معماری و کالبدی به‌مثابهٔ عوامل شتاب‌دهندهٔ مقاومت

ویژگی‌های کالبدی و طراحی فضاهای شهری به‌عنوان بسترهای فیزیکی، نقش مهمی در تسهیل یا محدودسازی کنش‌های مقاومتی ایفا می‌کنند. این بخش به بررسی چگونگی تأثیر این مؤلفه‌ها بر سازماندهی و تقویت گفتمان مقاومت می‌پردازد.

- مقیاس و ابعاد میدان‌ها و خیابان‌ها: میدان‌های وسیع و خیابان‌های عریض با ظرفیت بالای تجمع، امکان گردهمایی‌های گسترده را فراهم می‌کنند. مقیاس بزرگ این فضاها حس وحدت و قدرت جمعی را تقویت کرده و به دیده شدن کنش‌های مقاومتی کمک می‌کند. برای مثال، میدان آزادی تهران با وسعت خود، بستری مناسب برای راهپیمایی‌های میلیونی مانند مراسم ۲۲ بهمن یا روز قدس فراهم کرده است.

- دسترسی‌ها و نقاط ورودی/خروجی: طراحی مسیرهای دسترسی و نقاط ورودی و خروجی بر پویایی کنش‌های مقاومتی تأثیر می‌گذارد. خیابان‌های عریض منتهی به میدان‌ها، مانند خیابان انقلاب در تهران، امکان ورود سریع جمعیت و گس‌ترش تجمعات را فراهم می‌کنند، در حالی‌که کوچه‌های باریک در محله‌های تاریخی، مانند جنوب بیروت، به‌عنوان مسیرهای فرار یا کمین در مقاومت‌های چریکی عمل می‌کنند.

- عناصر نمادین و تاریخی - مذهبی: بناها و نمادهای تاریخی یا مذهبی، مانند برج آزادی تهران، به‌عنوان نقاط کانونی مقاومت عمل می‌کنند. این عناصر با پیوند دادن کنش‌های مقاومتی به هویت تاریخی، مذهبی و ملی، معنای عمیق‌تری به فضا می‌بخشند. برای مثال، برج آزادی از یک نماد مدرنیتهٔ پهلوی به نمادی از انقلاب و مقاومت ملی تبدیل شد.

- مصالح و سطوح: ویژگی‌های مصالح، مانند سنگ‌فرش یا بتن، بر نحوهٔ استفاده از فضا تأثیر می‌گذارد. برخی مصالح امکان نقاشی‌های خیابانی و دیوارنگاری‌ها را فراهم می‌کنند، در حالی‌که بتن در یادمان‌های دفاع مقدس، مانند موزهٔ جنگ تهران، حس صلابت و پایداری را منتقل می‌کند.

کارکرد فضا (کنشگری و تغییر کاربری فضا)

کنشگران مقاومت، از مردم عادی تا نهادهای رسمی پشتیبان محور مقاومت، ازطریق تصرف، بازنمایی و نمادسازی، فضاهای شهری را به بسترهای فعال گفتمان مقاومت تبدیل می‌کنند. لوفور (Lefebvre, 1991) این فرایند را تولید فضاهای بازنمایشی می‌نامد. این فرایند در سرزمین‌های اسلامی، با هویت مذهبی و سیاسی غنی، شدت بیشتری می‌یابد.

- تصرف و اشغال فضا: کنشگران با اشغال موقت یا دائم فضاهای عمومی، کاربری رسمی آن‌ها را تغییر می‌دهند. در ایران، میدان آزادی در مناسبت‌های خاص مانند روز قدس به فضایی برای تجمعات سازمان‌یافته تبدیل می‌شود. در میدان تحریر قاهره، اشغال طولانی‌مدت در سال ۲۰۱۱، این میدان را به یک اردوگاه سیاسی و اجتماعی تبدیل کرد که شامل درمانگاه‌ها و فضاهای گفت‌وگو بود.

- تغییر کارکردی فضا: فضاهای عمومی در دوران مقاومت، کاربری‌های جدیدی می‌یابند. میدان آزادی تهران از یک فضای عبوری به مکانی برای سخنرانی‌ها و مراسم ملی تبدیل می‌شود، در حالی‌که خیابان‌های بیروت به مسیرهای راهپیمایی و نمایش قدرت محلی تبدیل شده‌اند.

بازآفرینی معنایی (بازنمایی و گفتمان مقاومت)

تمرکز بر چگونگی تولید معنا و حافظهٔ جمعی در فضا ازطریق نمادها، نشانه‌ها و روایت‌های مقاومتی است.

- نمادسازی و بازنمایی بصری: دیوارنگاری‌ها، شعارها، بنرها و تصاویر شهدا، فضاهای شهری را به متون بصری تبدیل می‌کنند که پیام‌های مقاومت را منتقل می‌کنند. در ایران، دیوارنگاری‌های شهدای محور مقاومت، مانند تصاویر حاج قاسم سلیمانی، هویت مقاومتی

فضاها را تقویت می‌کنند. در بیروت، پرچم‌های حزب‌الله و نمادهای شیعی، فضاهای عمومی را به بسترهای بازنمایی محور مقاومت تبدیل کرده‌اند.

- روایت‌های فضایی و حافظهٔ جمعی: فضاهای مقاومتی به مکان‌هایی برای ثبت و بازگویی روایت‌های مقاومت تبدیل می‌شوند. در ایران، مراسم عزاداری و سخنرانی‌ها در فضاها معماری، حافظهٔ جمعی انقلاب و دفاع مقدس را زنده نگه می‌دارند. در بیروت، یادمان‌های شهدا در محله‌های تاریخی، روایت‌های مقاومت در برابر تروریسم را بازتولید می‌کنند.

برای استخراج الگوهای کلی و تمایزهای خاص، نمونه‌های موردی در جدول ۲ مقایسه شده‌اند:

جدول ۲. مقایسهٔ نمونه‌های موردی: نقش فضای شهری در گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و ایران. مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۵

ویژگی/معیار مقایسه	میدان آزادی تهران، ایران	میدان تحریر قاهره، مصر	محله‌های جنوبی بیروت
نوع گفتمان مقاومت اصلی	انقلاب ملی، مبارزه با استعمار، هویت اسلامی-ملی، جمهوری اسلامی	انقلاب مردمی، اعتراضات علیه استبداد، مطالبه آزادی و عدالت اجتماعی	محور مقاومت (مبارزه با صهیونیسم، تروریسم، سلطه خارجی)، هویت شیعی-ملی
ماهیت کنشگری فضایی	راهپیمایی‌های سازمان‌یافته گسترده، تجمعات رسمی، مراسم ملی-مذهبی	اعتراضات و اشغال خودجوش و طولانی‌مدت، اردوگاه‌سازی موقت	بسیج مردمی محلی، یادبودسازی شهدا، مراسم مذهبی-سیاسی، پناهگاه مبارزات چریکی
ویژگی‌های معماری و کالبدی غالب	مقیاس عظیم (میدان و برج)، نماد معماری شاخص مرکزی (برج آزادی)، محورهای دسترسی وسیع	مقیاس وسیع (میدان)، عدم وجود نماد معماری شاخص مرکزی، ساختمان‌های دولتی و عمومی پیرامون	بافت شهری متراکم و اندام‌وار (کوچه‌های باریک)، اماکن مذهبی (مساجد، حسینیه‌ها)، دیوارهای شهری
نقش عناصر معماری در مقاومت	برج آزادی: نماد محوری انقلاب و استقلال، نقطه تجمع و نمادسازی. ابعاد میدان: ظرفیت بالای تجمع میلیونی و نمایش قدرت جمعی.	فضای باز میدان: قابلیت اشغال و اردوگاه‌سازی. ساختمان‌های پیرامون: نقاط دیدبانی، پناهگاه‌های موقت. محدودیت بصری: عدم وجود نماد شاخص جهت تمرکز بصری.	معماری دفاع‌پذیر: ایجاد امکانات برای مقاومت‌های چریکی و شهری. اماکن مذهبی: کانون‌های بسیج و سازماندهی. دیوارها: بستر اصلی دیوارنگاری‌ها و نمادسازی پراکنده.
چگونگی بازآفرینی معنایی و کارکردی فضا	تغییر نام و معنا: از شهداد به آزادی (بازتعریف هویت). مناسبت‌های خاص: تبدیل شدن به پاتوق اصلی راهپیمایی‌های ملی (مثلاً ۲۲ بهمن). نصب نمادهای انقلابی: بنر، تصاویر شهدا، پرچم‌ها.	تصرف و اشغال: تبدیل میدان به اردوگاه زندگی سیاسی-اجتماعی. گرافیتی‌ها و دیوارنگاری‌ها: ثبت روایت‌ها و خاطرات انقلاب. تولید خودجوش فضاهای خدماتی: درمانگاه، آشپزخانه، سخنرانی.	یادبودسازی دائمی: نصب تندیس‌ها و تصاویر شهدا در محله‌ها. مراسمات محلی: استفاده از فضا برای مراسم مذهبی-سیاسی. بازنمایی هویت محور مقاومت: ازطریق نمادها و پرچم‌ها در کوچه‌ها.
تعامل گفتمان مقاومت و تقابل قدرت	همگرایی گفتمان رسمی و مردمی: دولت پس از انقلاب از این میدان برای تثبیت قدرت و تداوم گفتمان مقاومت استفاده می‌کند.	تقابل شدید و مداوم: مبارزه برای کنترل فیزیکی و معنایی میدان بین معترضان و دولت. تلاش برای پاکسازی و بازسازی: دولت پس از اعتراضات اقدام به پاکسازی نمادهای مقاومت و بازسازی فضا می‌کند.	حفظ هویت مقاومتی: نهادهای مرتبط با محور مقاومت از این فضاها برای تداوم و ترویج گفتمان خود استفاده می‌کنند. هدف حملات دشمن: این مناطق اغلب هدف حملات خارجی و تروریستی بوده‌اند و سپس بازسازی می‌شوند.
پیامدهای فضایی بلندمدت	تثبیت به‌عنوان نماد ملی و مرکز اصلی مراسمات رسمی، حفظ هویت انقلابی و مقاومتی	پاکسازی و تلاش برای بازگشت به کاربری عادی، اما با خاطرات و نمادهای پنهان مقاومت	حفظ هویت تاریخی و مقاومتی ازطریق یادمان‌ها و بازسازی‌های هدفمند، تبدیل به فضاهای زیستی-سیاسی
نظریه‌های مرتبط	لوفور (فضای بازنمایشی): برج آزادی به‌عنوان نمادی با معنای عمیق انقلابی. هاروی (حق به شهر): استفاده از میدان برای بیان حقوق جمعی.	لوفور (تولید فضا، فضای بازنمایشی): میدان به‌عنوان فضای زیسته مقاومت. فوکو (هتروتوپیا): میدان به‌عنوان فضایی دیگر با قوانین خاص خود.	لوفور (فضای درک‌شده و بازنمایشی): معماری بومی و نمادسازی پراکنده. فوکو (قدرت و بدن): کنترل و مقاومت در فضاهای متراکم.

یافته‌ها نشان می‌دهند که مؤلفه‌های کالبدی فضاهای شهری، مانند مقیاس، دسترسی‌ها و نمادها، به‌عنوان عوامل شتاب‌دهندهٔ مقاومت عمل می‌کنند. کنشگران ازطریق تصرف، نمادسازی و تغییر کارکرد، معانی مقاومتی خلق می‌کنند که در بستر سرزمین‌های اسلامی با هویت مذهبی و سیاسی تقویت می‌شود. تقابل میان گفتمان سلطه و مقاومت، به تغییرات کالبدی و معنایی منجر شده و فضاها را به یادمان‌های زنده تبدیل می‌کند. مقایسه نمونه‌های موردی نشان‌دهندهٔ تنوع در کنشگری (رسمی در ایران، خودجوش در قاهره، ترکیبی در بیروت) و نقش معماری در بازنمایی هویت مقاومتی است.

بحث

یافته‌ها نشان‌دهندهٔ نقش چندوجهی فضاهای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت است. این بخش با اتکا به چارچوب نظری لوفور، فوکو و هاروی و با تمرکز بر سه بعد کالبدی، کارکردی و معنایی، یافته‌ها و پیامدهای آن‌ها را برای معماری، شهرسازی و مطالعات مقاومت تفسیر می‌کند.

یافته‌های پژوهش تأیید می‌کنند که مؤلفه‌های کالبدی فضاهای شهری، مانند مقیاس، دسترسی‌ها و عناصر نمادین، به‌عنوان عوامل شتاب‌دهندهٔ مقاومت عمل می‌کنند. میدان‌های وسیع، مانند میدان آزادی تهران یا میدان تحریر قاهره، با ظرفیت بالای تجمع، امکان بسیج جمعی و تقویت حس وحدت را فراهم می‌کنند. این ویژگی‌ها با نظریهٔ لوفور (Lefebvre, 1991) دربارهٔ فضای درک‌شده همخوانی دارند؛ به باور او فضا محصولی اجتماعی است و طراحی کالبدی آن کنش‌های انسانی را شکل می‌دهد. در مقابل، بافت متراکم محله‌های جنوبی بیروت، با کوچه‌های باریک و مساجد، امکان مقاومت‌های چریکی و محلی را فراهم کرده و نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری فضاهای شهری در پاسخ به نیازهای مقاومتی است.

کنشگران فضاها را از نظر معنایی و کارکردی بازآفرینی می‌کنند و این بخش دیگری از یافته‌هاست که با مفهوم فضاهای بازنمایشی لوفور هم‌راستاست. کنشگران مقاومت، ازطریق تصرف فضا، دیوارنگاری‌ها و مراسم مذهبی-سیاسی، معانی جدیدی به فضاها می‌بخشند. در ایران، دیوارنگاری‌های شهدا، مانند تصاویر شهید حاج قاسم سلیمانی، نه‌تنها حافظهٔ جمعی را زنده نگه می‌دارند، بلکه فضاها را به نمادهای محور مقاومت تبدیل می‌کنند. در میدان تحریر قاهره، گرافیتی‌ها و اردوگاه‌سازی خودجوش، فضا را به یک هتروتوپیای فوکویی تبدیل کرد که قوانین مسلط را به چالش کشید. این فرایند نشان می‌دهد که فضاهای شهری، فراتر از کالبد فیزیکی، به‌عنوان متون بصری و روایی عمل می‌کنند که گفتمان مقاومت را بازتولید و منتقل می‌کنند. این یافته با مطالعات شاپیرو (Shapiro, 2019) و پارساپژوه (Parsapajouh, 2019) همخوانی دارد که بر نقش نمادسازی در فضاهای مقاومتی تأکید کرده‌اند.

تقابل گفتمان قدرت و مقاومت، بعد دیگری از یافته‌هاست که با مفهوم حق به شهر هاروی (Harvey, 2012) مرتبط است. در ایران، دولت از فضاهایی مانند میدان آزادی برای تثبیت گفتمان رسمی مقاومت استفاده می‌کند، در حالی‌که در قاهره، میدان تحریر شاهد کشمکش میان معترضان و دولت برای کنترل فضایی و معنایی بود. در بیروت، محله‌های جنوبی در برابر حملات خارجی و تروریستی مقاومت کرده و بازسازی‌های بعدی آن‌ها هویت مقاومتی را حفظ کرده است. این یافته‌ها شکاف پژوهشی شناسایی‌شده در پیشینه را پر می‌کنند، جایی که مطالعات پیشین (مانند هاروی و فوکو) کمتر به نقش مستقیم مؤلفه‌های معماری در بستر محور مقاومت پرداخته بودند.

پیامدهای این پژوهش برای طراحی شهری قابل‌توجه است. معماران و شهرسازان می‌توانند با در نظر گرفتن ظرفیت‌های مقاومتی

فضاها، طراحی‌هایی خلق کنند که نه‌تنها پاسخگوی نیازهای کالبدی، بلکه تقویت‌کننده هویت‌های فرهنگی و سیاسی باشند. در بستر سرزمین‌های اسلامی، جایی که مذهب و تاریخ نقش محوری دارند، طراحی فضاها باید با حساسیت به هویت‌های محلی انجام شود تا از بیگانگی فرهنگی جلوگیری شود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل انتقادی نقش فضای شهری در شکل‌گیری و تداوم گفتمان مقاومت در سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران، نشان داد که فضاهای شهری فراتر از یک صحنه بی‌طرف برای کنش‌های اجتماعی، به‌عنوان عواملی فعال در بروز، سازماندهی و بازنمایی گفتمان مقاومت عمل می‌کنند.

پاسخ به پرسش اصلی این است که مؤلفه‌های معماری و فضایی، مانند مقیاس‌های بزرگ، دسترسی‌های متعدد و عناصر نمادین، ظرفیت‌های فیزیکی و نمادینی فراهم می‌کنند. کنشگران مقاومت، از مردم عادی تا نهادهای رسمی محور مقاومت، از این ظرفیت‌ها برای سازماندهی تجمعات، بازنمایی هویت و تقویت حافظهٔ جمعی بهره می‌برند. این کنشگران ازطریق تصرف فضا، دیوارنگاری‌ها، شعارها و مراسم مذهبی-سیاسی، فضاهای شهری را به فضاهای بازنمایشی (Lefebvre, 1991) تبدیل می‌کنند که پیام‌های مقاومت را منتقل کرده و هویت‌های فرهنگی و سیاسی را بازتولید می‌کنند. در ایران، این فرایند با پیوندهای عمیق تاریخی-مذهبی، به‌ویژه در قالب محور مقاومت، تقویت شده و فضاهایی مانند میدان آزادی را به نمادهای پایدار مقاومت تبدیل کرده است.

یافته‌ها نظریه‌های لوفور و فوکو را تأیید و تکمیل می‌کنند. مفهوم تولید فضا لوفور نشان می‌دهد که چگونه فضاهای درک‌شده (کالبدی) و بازنمایی‌شده (طرح‌های رسمی) در تعامل با کنشگران به فضاهای بازنمایشی با معانی مقاومتی تبدیل می‌شوند. همچنین، مفهوم هتروتوپیاهای فوکو (Foucault, 1986) توضیح می‌دهد که چگونه فضاهایی مانند مساجد یا میدان‌های عمومی هنجارهای مسلط را به چالش می‌کشند و بسترهایی برای کنش‌های بدیل فراهم می‌کنند. نظریهٔ حق به شهر هاروی (Harvey, 2012) نیز نشان‌دهندهٔ مبارزه کنشگران برای بازپس‌گیری فضاهای شهری در برابر سلطه است. این پژوهش با تمرکز بر بستر سرزمین‌های اسلامی، به‌ویژه ایران، به دانش موجود در این حوزه افزوده و نقش خاص هویت‌های مذهبی-سیاسی در بازنمایی فضایی مقاومت را برجسته می‌کند.

در نهایت می‌توان نتیجه گرفت که گفتمان مقاومت نیز همچون دیگر گفتمان‌ها، با درجات و اشکال مختلف قدرت، بر فضای شهر و عناصر کالبدی و معنایی آن اثرگذار است. این تأثیر را می‌توان در دو سطح عمده بررسی کرد:

۱) سطح نمادین و فرهنگی: ارزش‌ها، باورها و ایدئولوژی‌های برخاسته از گفتمان مقاومت در فضاهای شهری به اشکال گوناگون تجلی می‌یابند. میدان‌ها، خیابان‌ها و دیوارهای شهر با نمادهایی چون تصاویر شهدا، دیوارنگاری‌های ایدئولوژیک، پرچم‌ها و نشانه‌های مذهبی-سیاسی، به متونی بصری بدل می‌شوند که هویت مقاومتی را تثبیت و بازنمایی می‌کنند.

۲) سطح کالبدی و عملکردی: گفتمان مقاومت به‌طور مستقیم بر سیاست‌گذاری و سازمان‌دهی فضاهای شهری اثر می‌گذارد. طراحی میدان‌هایی با مقیاس عظیم برای تجمعات مردمی، جانمایی مساجد و حسینیه‌ها به‌عنوان کانون‌های اجتماعی و سیاسی و حتی مقاوم‌سازی بافت‌های مسکونی در برابر تهدیدات نظامی، نمونه‌هایی از تأثیر این گفتمان در بعد کالبدی و کارکردی شهر هستند.

بنابرایـن، می‌تـوان گفـت کـه فضـای شـهری در بسـتر گفتمـان مقاومـت همچـون متنـی زنـده و پویـا عمـل می‌کنـد کـه بـا زبـان نشـانه‌ها، کالبـد و کارکردهایـش، روایتگر مبارزه، ایسـتادگی و حافظـهٔ جمعـی جامعـه اسـت.

از منظر عملـی، این یافته‌ها برای طراحان شـهری، معمـاران و سیاسـت‌گذاران پیامدهـای مهمـی دارنـد. طراحـی فضاهای شـهری بـا در نظر گرفتن ظرفیت‌هـای مقاومتـی، ماننـد ایجـاد میدان‌هـای وسـیع یـا حفظ عناصـر نمادیـن محلـی، می‌تواند مشـارکت شـهروندان در تولید فضا را تقویت کند. بـا این حـال، ایـن طراحی‌هـا باید با حساسـیت به هویت‌هـای فرهنگـی و مذهبـی انجام شـوند تا از بیگانگی جلوگیری شـود. با ایـن حال، خطر تبدیل ایـن فضاها به ابزارهـای کنترل و کاهـش اثرگذاری بر نسـل‌های آینـده، همان‌طـور که فوکـو در مفهوم پان‌اپتیکـون هشـدار داده، بایـد مدنظر قـرار گیرد.

پیشنهادهای پژوهش‌های آینده

محدودیت‌هـای پژوهـش شـامل دسترسـی محـدود بـه برخـی منابـع آرشـیوی و تمرکـز بـر تحلیل‌هـای کیفـی بـود کـه ممکـن اسـت تعمیم‌پذیـری نتایـج را محـدود کنـد. همچنیـن، نبـود امـکان مشـاهدهٔ میدانـی در میـدان تحریـر و جنـوب بیـروت، تحلیـل ایـن دو نمونـه را بـه منابـع ثانویـه وابسـته کـرد. بـرای جبـران ایـن محدودیت‌هـا پیشـنهادات پژوهشـی بـرای تحقیقـات آینـده بـه شـرح زیـر ارائـه می‌شـود:

۱) مطالعـات تطبیقـی گسـترده‌تر: انجـام پژوهش‌هـای تطبیقـی میـان فضاهـای مقاومتـی در شـهرهای مختلـف محـور مقاومـت، ماننـد صنعـا، موصـل یـا بغـداد، بـرای شناسـایی الگوهـای مشـترک و تفاوت‌هـای محلـی.

۲) بررسـی معمـاری سـنتی و اسـلامی: تحلیـل عمیق‌تـر نقـش معمـاری سـنتی و اسـلامی در شـکل‌گیری فضاهـای مقاومتـی، به‌ویـژه در مسـاجد و حسـینیه‌ها، بـرای درک تأثیـرات فرهنگی-تاریخـی.

۳) تأثیـر فناوری‌هـای دیجیتـال: مطالعـهٔ نقـش شـبکه‌های اجتماعـی و فضـای مجـازی در تقویـت یـا بازنمایـی گفتمـان مقاومـت در فضاهـای فیزیکـی، به‌ویـژه در نسـل جـوان.

٤) پایـداری فضاهـای مقاومتی: بررسـی تغییرات بلندمـدت در کاربـری و معنـای فضاهـای مقاومتـی پـس از پایـان کنش‌هـای اولیـه، بـرای درک نحـوهٔ حفـظ حافظـهٔ جمعـی.

٥) تحلیـل میدانـی ذهنیـت شـهروندان: انجـام مطالعـات میدانـی بـا اسـتفاده از پرسشـنامه یـا مصاحبـه بـرای بررسـی درک و تعامل شـهروندان، به‌ویـژه نسـل جـوان، بـا نمادهـای مقاومتـی در فضاهـای شـهری و ارزیابـی جذابیـت ایـن فضاهـا بـرای آن‌هـا.

٦) بررسـی انتقـادی نمادهـای مقاومـت: تحلیـل انتقادی تأثیر نمادهای مقاومتی (مانند دیوارنگاری‌ها یـا یادمان‌هـا) بر زندگـی روزمره و هویـت جمعی، با تأکیـد بـر این‌که آیـا این نمادهـا همچنان بـا نیازها و ارزش‌هـای جامعـه هم‌خوانـی دارند.

منابع

احمـدی کچایـی، مجیـد. (۱٤۰۳). بررسـی چرایـی پیـروزی انقـلاب اسـلامی بـر اسـاس گفتمـان مقاومت و چالـش پیـش رو (بـا نقـدی بـر نظریـه مقاومت شـکننده جـان فـوران). مهدویـت، ۱۸ (۷۱)، ۱۳۱-۱۱۷.

احمدی‌پـور، زهـرا و سـرباز کل‌تپـه، نویـد. (۱٤۰۱). تبییـن روند شـکل‌گیری گفتمان مقاومـت در فضای شـهری. پژوهش‌هـای جغرافیـای سیاسـی، ۷(٤)، ۱۳۳-۱۱۵.

انتخـاب. (۱۳۸۹). تصاویـر؛ امـروز در میدان تحریر در قاهـره چـه گذشـت. https://www.entekhab.ir/fa/news/891/تصاویر-امروز-در-میدان-تحریـر-در-قاهره-چه-گذشت

انتخـاب. (۱٤۰۳). ضاحیـه بـیـروت بـرای پنجمین بـار بمبـاران شـد. https://www.entekhab.ir/fa/news/826803/ضاحیه-بیروت-برای-پنجمین-بـار-بمباران-شد

باقـری دولت‌آبـادی، علـی؛ راوش، بهنـام و محمودی رجـا، سـیدزکریا. (۱۳۹۷). بررسـی محـور مقاومـت

و آینده نظام سلطه با استفاده از نظریه نظام جهانی. مطالعات بیداری اسلامی، ۷(۱٤)، ۲۸-۷.

جماران. (۱٤۰۰). جشن انقلاب با آتش‌بازی در میدان آزادی و برج میلاد (فیلم و تصاویر). https://www.jamaran.news/بخش-بازنشر-59/1541428-جشن-انقلاب-با-آتش-بازی-در-میدان-آزادی-برج-میلاد-فیلم-تصاویر

حاجی‌صادقی، عبدالله. (۱۳۹٤). جنگ فرهنگی استکبار: اهداف - راهبردها. پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ٤(۱۲)، ۱۱۲-۹۷.

حسینی، سیدمجتبی؛ عامری گلستانی، حامد؛ یوسفی، بهرام و اکبرزاده، فریدون. (۱٤۰۲). ضرورت شکل‌گیری گفتمان مقاومت در راه نیل به تمدن اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای (مد ظله العالی). مطالعات قدرت نرم، ۱۳(۱)، ۲۹۵-۲۷۳.

خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا) . (۱٤۰۰). آغاز عزاداری محرم در النبطیه لبنان. https://iqna.ir/fa/news/3989449/آغاز-عزاداری-محرم-در-النبطیه-لبنان

خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا). (۱۳۹۱). نگاه‌ی به ضاحیه بیروت، محله زندگی سیدحسن نصرالله. https://www.irna.ir/news/80208558/نگاهی-به-ضاحیه-بیروت-محله-زندگی-سیدحسن-نصرالله

خبرگزاری صداوسیما. (۱۳۹۵). عکس‌ها سخن می‌گویند. https://www.irib-news.ir/fa/news/1490168/عکس-ها-سخن-می-گویند .

خبرگزاری فارس. (۱۳۹۲). مسئولان در جمع راهپیمایان ۲۲ بهمن چه گفتند / همه برای انقلاب اسلامی آمدند. https://farsnews.ir/politics/13921153200007108 89/مسئولان-در-جمع-راهپیمایان-۲۲-بهمن-چه-گفتند-همه-برای-انقلاب-اسلامی-آمدند

خبرگزاری فارس. (۱۴۰۳). حمایت بنیاد کتاب از آثار جبهه مقاومت. https://farsnews.ir/Moham madrezaesmaeili/1729422146327412880/حمایت-بنیاد-کتاب-از-آثار-جبهه-مقاومت

خبرگزاری فارس. (۱۴۰۳). ناگفته‌های زندگی در لبنان به روایت یک زوج ایرانی. https://farsnews.ir/Mirzababaee/1737386015284820747

دنیای اقتصاد. (۱۴۰۳). اولین تصاویر از حمله رژیم صهیونیستی به ضاحیه بیروت (عکس). https://donya-e-eqtesad.com/بخش-سایت-خوان-۴۱۰۷۸۸۹/۶۲-اولین-تصاویر-از-حمله-رژیم-صهیونیستی-به-ضاحیه-بیروت-عکس

زارعان، احمد. (۱۳۹۵). چشم‌انداز مقاومت فلسطین در چالش‌های هویتی غرب آسیا. مطالعات راهبردی جهان اسلام، ۱۷(۲)، ۱۳۲-۱۰۷.

سلیمانی، مجید و وفا، جعفر. (۱۳۹۸). الگوی گفتمان‌سازی مقاومت ازمنظر قرآن. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۹(۲۰)، ٦٦-۳۱.

شالچی، سمیه؛ شجاعی، مرضیه و فرهنگی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). بازسازی شهری، تصویر تهران و تجربه بیگانگی. تحقیقات فرهنگی ایران، ۹(۱)، ۳۲-۱.

شبکه العالم. (۱۳۹۰). تظاهرات میلیونی مصری‌ها در میدان التحریر. https://fa.alalam.ir/news/285254/تظاهرات-میلیونی-مصریها-در-میدان-التحریر

شبکه العالم. (۱۳۹۱). تجمع مخالفان دولت مصر در میدان التحریر. https://fa.alalam.ir/news/1439615/تجمع-مخالفان-دولت-مصر-در-میدان-التحریر

شفقنا. (ب‌ی‌تا). کارمند مصری خود را در میدان التحریر قاهره آتش زد. https://fa.shafaqna.com/news/1044982/

شمسایی‌نیا، رامین. (۱٤۰۲). راهبردهای تصویرسازی رسانه‌ای از جنبش‌های مقاومت در جهان اسلام؛ موردپژوهی حشدالشعبی عراق. مطالعات بیداری اسلامی، ۱۲(۱)، ۱۰۹-۸۱.

صادقی، الهه. (۱٤۰۳). تاثیر گفتمان مقاومت انقلاب اسلامی ایران بر جنبش اسلامی نیجریه. روابط آفریقا آسیا، ۱(۲)، ۷۲-٤۷.

قلندری، یعقوب و محسنی، حسین. (۱٤۰۲). نقش گفتمان مقاومت در نظم‌سازی منطقه‌ای؛ ظرفیت‌ها و چالش‌ها. بحران‌پژوهی جهان اسلام، ۱۰(٤)، ۸۹-٦۷.

لک‌زایی، رضا. (۱۳۹۹). تبیین گفتمان مقاومت در عرصه بین‌الملل با تاکید بر بیانیه گام دوم. جریان‌شناسی دینی معرفتی در عرصه بین‌الملل، ۲(٤)، ۹٦-٦۷.

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. (۱۳۹۹). انقلاب اسلامی، دفاع مقدس؛ دریچه دوربین محمد صیاد. https://www.iichs.ir/fa/

gallery/16179/3/0/انقلاب-اسلامی-دفاع-مقدس-دریچه-دوربین-محمد-صیاد

ویکی شیعه. (۱۴۰۵). قبرستان روضةالشهیدین https://fa.wikishia.net/view./قبرستان_روضةالشهیدین

Mehr News Agency. (2020). Fireworks and projection mapping at iconic Azadi Square https://en.mehrnews.com/photo/155521/Fireworks-and-projection-mapping-at-iconic-Azadi-Square

Modern Ghana. (2011). Hundreds spend the night in Cairo's Tahrir Square. https://www.modernghana.com/news/338919/hundreds-spend-the-night-in-cairos-tahrir-square.html

Allweil, Y. (2023). The camp: Designed artifact. *Architectural Histories,* **11**(1), 1-4. https://doi.org/10.16995/ah.10956

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology,* **3**(2), 77-101.

Fairclough, N. (1995). Critical discourse analysis: The critical study of language. Longman.

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. Pantheon Books.

Foucault, M. (1986). Of other spaces, heterotopias. *Diacritics,* **16**(1), 22-27.

Golrokh, S. (2021). A contested collective; monumental public spaces and the politics of memory in Iran. *GeoJournal*, **87**, 1-15. https://doi.org/10.1007/S10708-021-10482-7

Harvey, D. (2012). *Rebel cities. From the right to the city to the urban revolution*. Verso Books.

Hosseini, S. A., & Shaghaghi G., S. (2013). Symbolism in architecture and its impact on the design of contemporary public buildings in Iran. *Life Science Journal,* **10**(6), 253-257. http://www.lifesciencesite.com/lsj/life1006s/038_17223life1006s_253_257.pdf

Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell Publishing.

Parsapajouh, S. (2019). Sous le regard des martyrs a Téhéran. Une approche anthropologique de l'iconographie urbaine. *L'Homme,* **229**, 7-48. https://doi.org/10.4000/LHOMME.33079

Shapiro, M. J. (2019). Architecture as event space: Violence, securitisation, and resistance. *European Journal of International Security,* **4**(3), 366-385. https://doi.org/10.1017/eis.2019.13

Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell.

Sumartojo, S. (2012). The fourth plinth, creating and contesting national identity in Trafalgar Square, 2005-2010. *Cultural Geographies,* **20**(1), 67-81.

Tarrow, S., & McAdam, D. (2005). Scale shift in transnational contention. In D. della Porta & S. Tarrow (Eds.), *Transnational protest and global activism* (pp. 121-150). Rowman & Littlefield.

Uitermark, J., Nicholls, W., & Loopmans, M. (2012). Cities and social movements: Theorizing beyond the right to the city. *Environment and Planning A,* **44**(11), 2546-2554.

پی‌نوشت

1 Heterotopia
2 Panopticon
3 Spatial Practice / Perceived Space
4 Representation of Space / Conceived Space
5 Representational Spaces / Lived Space
6 Third space
7 Appropriation
8 Representation
9 Symbolization
10 Place
11 Space
12 Critical Discourse Analysis (CDA)
13 Thematic Analysis